

В'ячеслав Станіславський

КРИМСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО СТАМБУЛА ВОСЕНИ 1706 р.

У статті вперше в історіографії описується посольство від кримського правителя до верхівки Османської імперії стосовно переходу підданих царю татар під владу хана, яке мало на меті збудити у Стамбулі войовничі настрої щодо Москви. У часі приїзд посольства співпав зі вступом шведських військ у Саксонію.

Ключові слова: *Кримське ханство, Османська імперія, Російська держава, дипломатичні відносини, Петро Толстой.*

В статье впервые в историографии описывается посольство от крымского правителя к верхушке Османской империи относительно перехода подданных царю татар под власть хана, целью которого было пробудить в Стамбуле воинственные настроения по отношению к Москве. Во времени приезд посольства совпал со вступлением шведских войск в Саксонию.

Ключевые слова: *Крымское ханство, Османская империя, Российское государство, дипломатические отношения, Петр Толстой.*

In this article for the first time in the historiography is described the embassy from Crimean ruler to the highest ranks of the Ottoman empire concerning transition the tsar's tatar subjects under the suzerainty of khan with purpose to awaken military sentiments towards Moscow in Istanbul. At the time this arrival of the embassy coincided with the invasion of Swedish troops to Saxony.

Keywords: *the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, the Russian State, diplomacy, Petro Tolstoi.*

Вивчаючи історію дипломатичних взаємин між Російською державою та Османською імперією у часи так званого Російського походу Карла XII, ми прийшли до висновку, що її верхній рубіж можна пов'язати зі вступом шведського війська до Саксонії та наступним зреченням Августа II корони Речі Посполитої. Завершивши тривалу війну на польських землях, шведський король без опору зайняв Саксонію і розташував свої збройні сили на її землях для поповнення та відпочинку. Певний час політичні кола різних країн намагалися з'ясувати, якими будуть подальші дії Карла XII, проти

кого буде спрямована шведська потуга. Король же прийняв рішення про похід на Москву. Зрозуміло, що підготовка до цього велася на різних рівнях, в тому числі й на дипломатичному. Зокрема, у діях Карла XII та зацікавлених політиків інших країн щодо створення сприятливих обставин для перемоги шведів над царем значне місце займали зусилля, спрямовані на активізацію Стамбула як потенційного противника Російської держави. Якраз у той час, коли шведи ще тільки займали Саксонію, у турецькій столиці з'явилися посланці з Кримського ханства. Їхній приїзд став першим проявом активності Бахчисарая, спрямованої проти Москви, у столиці Османської імперії у період, який тривав до того, як російсько-шведський конфлікт вирішився на полі бою під Полтавою у 1709 р. Про цих посланців стало відомо у дипломатичному представництві Росії у Стамбулі, яке займалося збором інформації про них, ставило питання про цей приїзд на переговорах з представниками Порти, звітувало про свою діяльність перед російським керівництвом.

Отже, 28 серпня 1706 р. війська Карла XII увійшли до Саксонії, 24 вересня у замку Альтранштадт, неподалік від Лейпцига, розпочалися таємні шведсько-саксонські переговори, а мир між сторонами було підписано 13 жовтня. Август II відмовлявся від польської корони на користь Станіслава Лещинського; розривав усі союзи, укладені проти Швеції, насамперед з Росією; зобов'язувався видати усіх, хто зрадив Швеції, зокрема, ліфляндського дворянина Йоганна Рейнгольда фон Паткуля, а також усіх російських воїнів, які знаходилися в Саксонії; повинен був протягом зими виплачувати гроші на утримання шведської армії¹.

У той час верхівка Кримського ханства намагалася вплинути на розвиток турецько-російських взаємин, виходячи при цьому з власних політичних інтересів, про що і буде йти мова у нашій розвідці. А ці інтереси диктувалися обставинами, в котрих опинився Крим. Нагадаємо, що відомий дослідник історії ханства В. Смірнов справедливо вказав на початок XVIII ст., як на рубіж, з якого почалася нова епоха політичного існування цієї держави². Поразка Стамбула у війні з європейською коаліцією вішувала значні неприємності і для ханства. Загроза існувала насамперед з боку Москви, що особливо яскраво проявилось під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. З початком нового століття Росія продовжувала укріплюватися на наближених до кримських володінь теренах. Значними були й втрати для економіки — з укладенням миру Бахчисарай не міг більше сподіватися на отримання данини від Москви, а найважливіше — позбавлявся можливості грабувати та брати ясир в основному на українських землях. Аби з допомогою Стамбула покращити своє становище, Бахчисарай робив постійні спроби розпалити антиросійські настрої у турецькій верхівки, спровокувати конфлікт. З початком збройного протистояння Москви зі Стокгольмом татари побачили можливості відновлення своїх позицій шляхом взаємодії Османів зі шведами у боротьбі зі спільним противником. Зрозуміло, що удар по Росії з Півдня був вельми бажаним і для Карла XII, бо значно збільшив би його шанси на переможне завершення кампанії.

Ситуацію, у яку на той час потрапила сама Москва, можна назвати не тільки складною, а й небезпечною для держави. Нагадаємо, що з завершенням війни з Османською імперією росіяни отримали змогу розв'язати збройний конфлікт проти Швеції. У це протистояння Російська держава вступила у 1700 р. в союзі з саксонським курфюрстом і польським королем Августом II та Данією, прагнучи заволодіти виходом до Балтійського моря. Спочатку в лютому на територію Лівонії ввійшли саксонці, взявши в облогу Ригу, а в березні військові дії проти союзника Швеції герцогства Гольштейн-Готторпу розвернула Данія. Та вже у серпні остання була змушена погодитися на підписання Травендальського миру, після чого й Август II відійшов від Риги³. Росія ж розпочала війну лише 9 серпня — наступного дня після отримання звістки про укладення миру з турками⁴. Отже, справи одразу склалися для росіян далеко не найкращим чином. Загалом для Росії війна з Швецією стала надзвичайним випробуванням. Цар Петро I був змушений мобілізувати максимум ресурсів країни задля досягнення успіху.

З середини травня 1706 р. російське військо перебувало в Києві, а з середини серпня, з огляду на можливість приходу противника, у місті споруджувалася Печерська фортеця. Коли ж надійшла інформація про відмову шведського короля йти в похід на Росію, Петро I направив частину своїх сил на з'єднання з військами Августа II. Сам цар вирушив на Північ, маючи на меті завоювання Выборга, що, однак, не вдалося здійснити⁵. 18 жовтня 1706 р. відбулася битва при Каліші російсько-саксонсько-польських військ під командуванням Олександра Меншикова та Августа II з шведсько-польськими силами генерала Арвіда Акселя Мардефельта. Спроби Августа II попередити А.А. Мардефельта, аби той не брав участь у битві, зважаючи на таємне укладення Альтранштадтського договору, зазнали невдачі. Російська сторона отримала переконливу перемогу⁶. У результаті битви під Калішем Август II повернув собі владу майже над усією Річчю Посполитою, але на ситуацію в Саксонії це не вплинуло. Тільки витіснення шведів звідти могло врятувати її від розорення у разі протистояння з Карлом XII. Для цього Август II не мав достатніх збройних сил і не отримав їх від царя. Також не виправдалися сподівання на австрійсько-шведський конфлікт. У такій ситуації польський король вирішив прийняти умови Альтранштадтського договору⁷.

З капітуляцією у 1706 р. другого союзника Москви — Августа II царські сили опинилися наодинці у протистоянні з шведським військом. Як показав розвиток подій з початку війни, це протистояння несло надзвичайну загрозу для Москви, могло поставити крапку на усіх намаганнях царя вивести свою країну на рівень розвинутих держав, стати впливовим гравцем у міжнародній політиці. До того ж існувала можливість удару з боку Османської імперії, причому при рішенні Стамбула про розрив мирних відносин з Московією сили Кримського ханства були готові до негайних дій. У такій ситуації початок конфлікту з імперією міг принести катастрофічні наслідки для Російської держави.

Однак Туреччина вичікувала, спостерігаючи за ходом воєнних дій. Така політична позиція була вимушена — країна виснажилась війнами та внутрішніми проблемами. Після поразки під Віднем у 1683 р. в османській історії, за визнанням турецьких вчених, почався «період відступу», а зовнішня політика початку XVIII ст. визначається як «політика нейтралітету»⁸. Як слушно вказала дослідниця С. Орешкова, «в європейській політиці Османської імперії постійна агресивність починає змінюватися очікувальною тактикою, з'являється більше гнучкості, бажання досягнути поставлених цілей дипломатичним шляхом, граючи на протиріччях між європейськими державами»⁹. Тут варто згадати, що за мирними угодами 1699 і 1700 рр. Туреччина мусила поступитися значними територіями на користь Австрії, Венеції, Польщі та Росії, що стало результатом її війн з цими державами у 80–90-х роках XVII ст.¹⁰

Москва ж мусила зважати на можливість нової війни з Османською імперією. Цілком логічним було припускати, що Стамбул захоче скористатися тим, що Росія спрямувала всі сили на війну зі шведами. Аби не допустити виступу Османської імперії проти Російської держави, з 1702 р. у Туреччині діяло постійне російське дипломатичне представництво, яке очолював посол Петро Толстой¹¹.

Осінь 1706 р. принесла російському посольству у Стамбулі клопоти, пов'язані зі спробою Криму здійснити антиросійську акцію. З цією метою Бахчисарай використав звернення татар, які перебували під російською владою, з проханням про переселення у межі Кримського ханства. Уже сама постановка даного питання перед турецьким керівництвом викликала занепокоєння П. Толстого. З'явився зайвий подразник, який спонукав Порту до погіршення взаємин з Москвою. У таких обставинах посол мусив прослідкувати за тим, як це звернення буде сприйняте турками, і у разі появи негативної тенденції зробити спробу завадити її розвитку.

Одразу зауважимо, що це посольство дослідники обійшли увагою, певно, через те, що питання, які були поставлені ним перед Портою, здалися незначними, оскільки вони явно не були пов'язані з дипломатичними діями інших країн, мали локальний характер та, врешті, тому, що посольство не мало успіху. На нашу ж думку, при детальному розгляді політичних взаємин Османської імперії з Російською державою його необхідно враховувати як одну з низки спроб Бахчисарая реалізувати своє прагнення спровокувати війну між обома державами, тим більше, що воно співпало у часі зі вступом Карла XII у Саксонію.

Отже, на початку вересня 1706 р. російський посол отримав відомості щодо політичних заходів кримської верхівки у Стамбулі. Сталося це таким чином — 4 числа від грека-хіотянина Олександра Севастопула до П. Толстого приїхала московська торгова людина Василь Нікітін. Через В. Нікітіна грек запропонував прислати до нього особу, яка знала грецьку мову і якій посол міг довірити секретну інформацію. За її посередництвом О. Севастопул мав ознайомити дипломата з якоюсь важливою справою¹². Того ж дня П. Толстой посилав до О. Севастопула перекладача Олексія Почайнова. Повернувшись, перекладач

розповів, що грек дізнався про приїзд з Криму від хана Гази-Гірея III до Порти мурзи Алея, з яким хан писав, що з Російської держави від татар, які жили поблизу калмиків, а саме від їхнього правителя — Єштек-султана приїхали люди з листами. Єштек-султан просив Гази-Гірея III допомогти його татарам переселитися до Криму, бо він «бажає відомстити кров вітчизняну». Пересилаючи привезені листи, хан просив у Порти дозволу вирушити на допомогу Єштек-султану з певною кількістю кримського війська. Про все це О. Севастопул довідався від згаданого мурзи Алея, якого називав своїм давнім другом¹³. Ситуація була тривожною для російської сторони. Звернення царських підданих потрапляло на добре підготований ґрунт політичних настроїв у ханстві. Зрозуміло, що за виконанням прохання Гази-Гірея III мало слідувати серйозне погіршення взаємин Стамбула з Москвою, чого Крим протягом тривалого часу, використовуючи різноманітні приводи, наполегливо домагався.

Отримавши таку інформацію, П. Толстой звернувся до О. Севастопула з пропозицією добре розізнати про справу та повідомити про це письмово, що грек обіцяв зробити¹⁴. І 6 вересня О. Севастопул надіслав послу листа з додатковою інформацією. Грек писав, що 5 числа мурза Алей ходив до Порти, але відповіді не отримав. Піддані царю татари говорили, що не один Єштек-султан, а й інші султани були готові до виступу. Йшлося про татар, які перебували «на північній стороні астраханській» і яких налічувалося близько 200 тис. Всі вони були готові покинути місця свого тодішнього проживання, але просили, щоб «на другій стороні великої води» їх очікували ханські війська, які б провели цих татар до кримських кордонів¹⁵. Наступного дня, обіцяючи О. Севастопулу нагороду за вже добуті відомості, П. Толстой зазначав, що дуже потрібно дістати списки з оригіналів листів, привезених Алей-мурзою, витрати на що мав компенсувати. Цілком зрозуміла зацікавленість росіянина у цих документах — він слушно називав їх «основою» усієї справи¹⁶. Однак статейний список не згадує про те, що їх вдалося здобути.

11 вересня грек-хіотянин повідомляв послу, що з мурзою Алеєм приїхав султан від Єштек-султана*. Батько прибулого султана колись був наклепником, хотів учинити заколот, і за це цар стратив його разом із дітьми. Живим залишився лише один син, який тоді був дуже малим і якого відвезли подалі. Тепер він подорослішав і повернувся до своїх родичів. Татари, які просилися до Криму, скаржилися на утиски у вірі, зокрема, під час одружень. На момент написання листа О. Севастопулом мурза Алей уже був представлений великому візиру Чорлулу Алі-паші і подав привезені листи, а приїжджий султан у візира не був, за чутками, через хворобу¹⁷. Зрозуміло, що для російського дипломата дуже багато важила інформація про реакцію турецького керівництва на татарське звернення. Адже позиція Порти або могла надати імпульсу розвитку войовничих тенденцій, або поставити на них крапку.

* Далі у статейному списку ця особа згадується також під іменем Єстек-султана.

Звітуючись перед керівництвом, 14 вересня П. Толстой відправив до Москви посланця — останнього козака з чотирьох присланих раніше від І. Мазепи, із зашифрованим листом, який адресувався боярину Федору Головіну. Повідомляючи про приїзд мурзи Алея, посол наводив суттєві подробиці щодо описаної справи, зокрема, про те, що після прийняття привезених листів Чорлулу Аліпаша вчинив нараду з «іншими пашами» і з муфтієм. Причому на цій нараді муфтії говорив, що згідно з їхнім законом татар потрібно прийняти. Загалом переселитися до ханства нібито хотіли астраханські, уфимські татари та каракалпаки. Росіянин зазначав, що ще невідомо, які наслідки матиме ця справа. Сам він намагався таємними заходами стримати турків від небажаних для царської держави дій, а при потребі збирався підняти питання про звернення татар на конференціях. Цікавим є зауваження П. Толстого про те, що він відправив козака з терміновим повідомленням, бо не був упевнений у достовірності того, що царські піддані зверталися до Криму, припускаючи, що усе це було затією Гази-Гірея III. Далі він зазначав, що не міг дізнатися про те, чи дійсно усі згадані татарські народи бажали переселитись з Російської держави, і через те, що Порта тримала справу у великій таємниці. В цілому, незважаючи на висловлені застереження, оцінка ситуації була позитивною — до того часу ніяких ознак загострення взаємин з Росією не з'явилося. Крім того, в ході приватного візиту П. Толстого, який відбувся 10 вересня і під час якого обговорювалася проблема прикордонних конфліктів, великий візир прихильно поставився до нього і схилився до дружніх відносин. Посол нарікав лише на кримських татар, які збурювали ситуацію, хоча до того часу їхні починання були невдалими. Висловлювання П. Толстого на адресу татар були різкими. Росіянин назвав їх «проклятими псами», а їхні донесення «брехливими наклепами»¹⁸.

У цьому донесенні особливу увагу привертає інформація про те, що муфтії висловився за прийняття татар у турецьке підданство. Та, як відомо, висловитися можна по-різному: можна настоювати на своїй позиції, а можна лише її засвідчити, знаючи, що вона не вплине на остаточне рішення. Виходячи з загальної налаштованості турецької верхівки на мир з Росією, ми припускаємо, що муфтії хотів, або й повинен був, як вища духовна особа, виступити за прийняття одновірців, оскільки саме так вимагав Коран. Сумніви ж посла щодо реальності звернення царських підданих до Криму, як показали наступні події, не підтвердилися.

Разом із посланням до Ф. Головіна було відправлено листа і до І. Мазепи. П. Толстой просив гетьмана негайно переслати до Посольського приказу свого листа до боярина, наголошуючи на його важливості. Нічого про приїзд татарських посланців І. Мазепі не повідомлялося. Оцінка стану справ, яка призначалася для українського правителя, була такою — «благоволінням Божим спокій і тиша процвітає», а до царської сторони виявляється «любов непохитна»¹⁹. Чи взагалі отримав український правитель якусь інформацію про кримське посольство — невідомо. Принаймні, можна припустити, що щось міг повідати йому козак-посланець.

18 вересня О. Севастопул прислав послу листа з доповненнями та уточненнями своїх попередніх донесень. Грек писав, що з Російської держави у Крим до хана, а потім і до Стамбула з Алей-мурзою приїхав султан Мурат-Гірей з двадцятьма особами. Мурат-Гірей привіз листи й від інших султанів — «кестеків» (можливо — остяків), каракалпаків та астраханців, усього від шести осіб, які писали про насилля з боку «гяурів»: татарських дружин і дітей робили християнами, забороняли одружуватися без попів тощо. Султани зазначали, що можуть прибути до Інгула, де просили зустріти їх з військами і відвести до визначеного для проживання місця. О. Севастопул інформував, що самих приїжджих турецьке керівництво ще не приймало²⁰.

29 вересня П. Толстой їздив на приватну розмову до великого візира, на якій підняв питання про прибуття підданих Росії татар разом з представником Криму до Стамбула. Не розкриваючи справжнього джерела інформації, посол сказав, що один з його людей зустрів у Константинополі татарина — підданого царя, який розповів цій людині, що приїхав до турецької столиці з царським підданим — з султаном Муратом, усього ж їх прибуло близько 20 осіб. Перед цим татари були у Криму, звідки хан відправив з ними до Порти мурзу Алея. Царські піддані привезли з собою листи від своїх начальників. І нібито ці листи прийняті Портою, а татарам призначено жалування. Пізніше з людиною посла бачилися й інші татари із тих, що приїхали, а говорили по-різному. П. Толстой заявив, що ця справа викликала у нього значне занепокоєння, а саме те, що татари приїхали до Порти невідомо з якої причини, без царського указу та невідомо з якими листами. Особливо дивувало, за словами росіянина, те, що ці татари прийняті Портою, і що їм призначено щоденне жалування, «чому він посол і вірити би не хотів», якби вони самі не сказали про це його людині. П. Толстой зазначав, що думав про те, чи немає у цій справі якогось «лукавства» з боку кримських татар, оскільки вони, не бажаючи жити у мирі, всякими способами намагалися зробити так, щоб заради своєї вигоди замість миру «вчинити сварку» і викликати «криваву війну». А щоб піддані царської величності татарські начальники задумували якесь збурення — цього посол не допускав, оскільки, за його словами, у царській державі хоча й багато татар жило по різним місцям, але їх не ображали, вони мали молитовні будинки, вільно сповідували свою віру, платили дуже малі податки, а деякі й зовсім не платили. Отже й не мали підстав починати якісь заколоти, а до того ж і погодитися між собою не могли через віддаленість та інші причини.

П. Толстой прийшов до висновку, що вся ця справа є обманом з боку кримських татар, які затіяли її задля порушення миру, говорив, що бажає дізнатися про неї від великого візира, щоб мати можливість донести своєму монарху про реальну ситуацію, зауважуючи, що у тому разі, коли напише про те, що почула його людина, то припускає, що підвладні Петру I татари можуть постраждати. А вони могли бути й невинними, оскільки татарин, який приїхав до Порти й називався султаном — явний злочинець, і батько його був покараним на смерть за численні злочини, і рідні брати були страчені за злочини.

Цього ж татарина пощадили через малолітство, а тепер він «природним своїм ремеслом починає промишляти». Російський посол закликав Чорлулу Алі-пашу, щоб він, як «перерозумний зодчий корисних справ», зволив би, уважно розглянувши справу, прислати приїжджих татар до нього; щоб Порта не приділяла уваги їхнім «злочинним, брехливим маренням»; щоб таких «шахраїв і прихильників ворожнечі» винищити, аби через їх «злочинний задум» не постраждали невинні.

На звернення П. Толстого великий візир зазначив, що посол перебуває при султанському дворі вже п'ятий рік і добре знає, що до Порти усякі люди з усього світу можуть вільно приходити. Правдою є те, що до Порти приїхали піддані царя татари — султан Мурат з товаришами. Вони подали йому — Чорлулу Алі-паші, лист від кримського хана та «з слізьми» просили Порту, щоб вона дозволила їм вийти з царської держави до Криму або в інші місця в державі султанової величності. Він же — візир, прочитавши листа від Гази-Гірея III та вислухавши чолобиття, зрозумів, що справа суперечить мирному договору і, не зволікаючи, відповів відмовою на клопотання татар. Їх було наказано посадити у шайку й відправити до Криму, а до хана було надіслано указ, щоб негайно вислав цих татар з ханства. Гази-Гірей III повинен був відказати приїжджим татарам, щоб вони на той час і в майбутньому не сподівалися на прийняття та допомогу від Порти. Сам хан також не мав їх обнадіювати ніякою допомогою та й взагалі надалі задумувати таких справ. Чорлулу Алі-паша запевняв П. Толстого, підтверджуючи іменем султана, у тому, що Порта не піде назустріч клопотанням татар, і мирні договори порушені не будуть. У цьому посол мав завірити царя.

Вислухавши великого візира, росіянин заявив, що такою відповіддю він вдовольняється, але якщо султан Агмед III вирішив непохитно дотримуватися мирного договору, то потрібно підданих царю татар віддати йому — послу, в знак «істинної любові» султана до російського монарха, оскільки ці татари — явні злочинці, бажали ворожнечі і достойні покарання. А якби вони були відпущені у свої краї, то, на думку П. Толстого, не припинили би своєї злочинної діяльності і продовжували би шукати приводу до неприязні. Та відповідь Чорлулу Алі-паші не залишала сподівань на те, що клопотання російського дипломата буде задоволене. Великий візир заявив, що видати татар неможливо, оскільки це суперечить мусульманському закону.

Тоді П. Толстой висловився за те, щоб татар затримали при Порті у в'язниці або під вартою до того часу, поки він сповістить царя про їхні дії і отримає указ, який оголосить турецькому керівництву. Він зауважував, що якщо цих татар не буде в наявності, то при розслідуванні справи можуть безвинно постраждати ті, які перебувають у російських володіннях. А великому візиру потрібно турбуватися про безвинних мусульман, а винних берегти не варто. Та й мусульманський закон велить винних не щадити. На це Чорлулу Алі-паша відказав, що татар затримувати не слід, бо вони за своєю волею приїхали і за своєю волею поїдуть. При цьому він погодився з міркуванням посла, що невинних карати

не личить, зауважив, що це було б гріхом. Також великий візир зазначив, що вважає винними тільки тих татар, які приїжджали до Порти, а ті, які перебували у царському підданстві, про цю справу, за його припущенням, і не знали. На думку Чорлулу Алі-паші, винних потрібно було покарати. Він запропонував, щоб росіяни перейняли приїжджих татар після того, як вони будуть вислані з Криму, і належним чином покарали.

Однак П. Толстой заперечив проти такого способу вирішення проблеми, вважаючи проблематичними питання про те, хто буде переймати відправлених з Криму, та здобуття інформації стосовно того, якою дорогою і у які місця вони поїдуть. Посол вважав за краще надіслати від Порти указ хану, щоб він повелів відправити цих татар з його володінь у певне місце царської держави і передати тамтешнім начальникам. І таким чином злочинці були б покарані відповідно до їхніх провин, а безвинні були б вільні не тільки від покарань, а й від випробувань.

Врешті великий візир вирішив закінчити обговорення даного питання. Він заявив, що неможливо так учинити, щоби Гази-Гірей III відіслав тих татар до Російської держави, а достатньо буде й того, що посол напише до царя, з запевненнями, нібито з вуст самого султана чув, що ці татари не тільки не будуть прийняті у державу Агмеда III, але й найменшої допомоги їм не буде надано. І це рішення він, Чорлулу Алі-паша, затверджує, і так буде й учинено, і щоб посол не мав у цьому ані найменшого сумніву. У відповідь П. Толстой сказав, що так — з запевненнями — і напише Петру I про відповідь великого візира²¹.

Ця зустріч П. Толстого з Чорлулу Алі-пашою мала ключове значення у справі: вона продемонструвала офіційну позицію Росії та Туреччини по відношенню до приїжджих татар; на ній були поставлені та вирішені питання у взаєминах російської та турецької сторін, які виникли навколо приїзду татарського посольства; вона показала загальну атмосферу стану російсько-турецьких взаємин на той час. Хід переговорів не залишає сумнівів у мирній налаштованості турецької верхівки. Керівництво імперії не пішло назустріч проханню татар, які приїхали з Російської держави, у його поєднанні з клопотанням Бахчисарая. Зрозумілою виглядає й позиція великого візира у питанні видачі приїжджих росіянам. Царська сторона мала вдовольнитися головним — політичною позицією Порти. А піти назустріч вимогам посла про видачу татар не мало сенсу. Це було б шкідливим для турецької сторони, адже мало б негативний резонанс як у Криму, так і серед татар, котрі просили про підданство; показало б надмірну поступливість Порти, яка засвідчила б її слабкість перед тиском з боку Москви. І загалом кожна зі сторін поступалася іншій власними інтересами лише у крайньому випадку. Певно, що й П. Толстой, говорячи про видачу, не думав, що це може статися. Проте він ставив всі вимоги, які могли бути поставлені при дружніх взаєминах між державами. Саме так формально, як фіксували мирні домовленості, виглядали ці взаємини. Врешті, це було потрібно й для того, щоб мати на майбутнє додатковий

аргумент про небажання турків враховувати російські інтереси при розгляді інших питань. Зауважимо цікавий момент — у ході розмови великий візир визнав винними перед росіянами приїжджих татар і навіть запропонував, аби їх перехопили при від'їзді з Криму. Схоже, що Чорлулу-Алі паша таким чином зробив спробу продемонструвати поступливість царській стороні, хоча насправді не хотів сприяти затримці татар — він одразу облишив свою пропозицію, коли посол сказав про проблеми її реалізації та висловився за те, аби наказати Гази-Гірею III видати приїжджих татар російській стороні.

Того ж 29 вересня російський посол написав єрусалимському патріарху Досифею — одному зі своїх найбільших помічників, що був зайнятий справою татар, які приїхали з царської держави. Свої враження від зустрічі з Чорлулу Алі-пашою П. Толстой описав так: розмова була достатньою, що турки учинять — невідомо, але великий візир говорив «ласкаво» та «вітав краще, ніж раніше»²². У відповідь Досифей виклав власний погляд на політичну ситуацію та дипломатичні кроки П. Толстого. 1 жовтня від патріарха надійшов лист, у якому повідомлялося, що він детально писав послу про приїжджих, але посланець не зміг доставити листа з тією інформацією. Спочатку Досифей писав, що приїхали не тільки калмики, а й «від Астрахані», а далі наставляв П. Толстого, що посол мав би одразу, як тільки дізнався про татар, писати до нього і радитися з ним. Патріарх зазначав, що якби його запитали, він би порадив не їздити до великого візира і не показувати, що російському дипломату стало про щось відомо. На його думку, треба було зберігати «велике мовчання». Аргументація була такою: по-перше, якщо турки хотіли прийняти татар, то через побачення з П. Толстим не стануть цього робити, а по-друге, раніше турки через страх від царя приймали посла люб'язно, а тепер «вилучили той страх з серця свого» і приймають неприємелів російського монарха. Але так як зробленого уже не повернеш, то надалі Досифей радив не ініціювати переговори з турками. Посол, на його думку, надавав занадто великого значення справі, ніби боявся її наслідків. Патріарх радив при контактах з турками говорити, що раніше до царя приходив син колишнього хана, а тепер черкеси приходили проситися під його владу, але цар їх не прийняв²³.

Досить незрозуміло викладену у статейному списку аргументацію Досифея трактуємо так: перша теза патріарха стосувалася зустрічі представників турецької верхівки з членами татарського посольства, а друга — прийняття цього посольства у Стамбулі. Таку трактовку аргументуємо тим, що зустріч П. Толстого з Чорлулу Алі-пашою могла стати на заваді зустрічі турків з татарськими делегатами, однак не перешкодила б прийняти у підданство, якби рішення про це було прийнято. А у словах про прийняття царських неприємелів у контексті відомої патріарху інформації розуміємо те, що представники посольства були прийняті, а їхні клопотання обговорювалися на найвищому рівні.

Важливим для нас є уточнення, яке П. Толстой навів у відповіді патріарху від 2 жовтня. Посол зазначав, що писав про татар, а не про калмиків, бо останні не приїжджали²⁴. На це 3 жовтня у листі до росіянина Досифей зауважував, що

калмики дійсно не приїжджали, а прислані від Гази-Гірея III татари говорили і про калмиків, і про астраханців. Патріарх радив П. Толстому мати «тихе серце», бо турки «не приймають прохань татарських, ані порад їх вимагають, ані словам їхнім вірять»²⁵. 7 жовтня до Азова поїхав мешканець Ніжина Григорій Миронов. З ним переслався лист до боярина Ф. Головіна, у якому знаходимо деякі деталі до справи про приїзд до Порти татар. П. Толстой писав, що у них були листи від чотирьох начальників, яких називали естеками. Дізнавшись про цей приїзд, посол не став різко апелювати до Порти, оскільки вона виявляла значну схильність до задоволення прохання татар. Особливо ж Порту схилили до того, щоб прийняти татар як одновірців, муфтій та інші законники. Тому П. Толстой спочатку діяв таємно. Він створив «підгрунття» у султанському, візирському та муфтєвому домах невеликими подарунками, а потім поїхав до Чорлулу Алі-паші для відкритого обговорення справи і в результаті отримав позитивну відповідь. Загалом ситуація стосовно царської сторони була спокійною²⁶.

6 листопада до посла надійшов лист від О. Севастопула з повідомленням про те, що Естек-султана (так у документі) відправили морем²⁷. Очевидно, до цієї інформації вкралася помилка, адже у попередніх даних про приїзд Єштек-султана не йшлося, а грек мав на увазі від'їзд Мурат-султана.

Через два місяці після отримання російським послом перших відомостей про приїзд татарського посольства у Стамбул до П. Толстого надійшла грамота, яка торкалась звернення царських підданих — башкир до верхівки ханства щодо їх поселення на кримських землях. З неї дізнаємося про те, що було відомо російському керівництву, його позицію стосовно проблеми та про настанови, яке воно дало своєму дипломатичному представнику в цій ситуації. З відповіді ж П. Толстого на цю грамоту зрозуміло, що мова йшла про тих же татарських посланців.

Отже, 6 листопада єрусалимський патріарх переслав послу пакет листів з Посольського приказу. У царській грамоті від 29 вересня 1706 р., адресованій П. Толстому, повідомлялося, що до царя надійшла інформація про приїзд до Криму у липні уфимських башкирів — сотника з дев'ятьма людьми. Вони представляли нібито тисячу осіб, які просились про переселення на територію ханства. На це клопотання Гази-Гірей III відповів, що без відома султана їх не прийме, до якого й відправить усіх приїжджих. Посол повинен був пильнувати приїзд цих людей: у тому разі, якби хтось із башкирів з'явився у Царгороді і звернувся до великого візира чи до інших «ближніх людей» щодо підданства, мусив говорити Чорлулу Алі-паші і кому потрібно іншому, щоб тим посланцям не вірили, у підданство не приймали, завдаючи цим шкоди мирному стану, а вислали б їх з Криму та з інших місць, де вони з'являться, у царську сторону. Така позиція представника Росії мала аргументуватися тим, що ці люди втекли, вчинивши багато злочинів, а також тим, що раніше під владу Петра I просилися піддані султана з Білгородської Орди і з ногайців, а він, «заради істинного дотримання мирних договорів», звелів їх не приймати. Так своєю чергою мав

би учинити і Агмед III, аби на обидві сторони завжди була «тиша і добра дружелюбність»²⁸. У інших документах — листах царя від 22 листопада 1706 р. йдеться, зокрема, про те, що за донесенням азовського губернатора І. Толстого, від башкир до Криму були прислані посланці, які мали домагатися у хана прийняття їх «у союз»²⁹.

У відповідь на царську грамоту 11 листопада була відправлена відписка до Посольського приказу, у якій знаходимо досить неочікувану, з огляду на попередній розвиток подій, інформацію. П. Толстой доносив, що Алей-мурза при від'їзді з Константинополя говорив, що хоча великий візир і повелів вислати підданих царю башкир з Криму, але хан їх не вишле. Посол зазначав, що в такому разі це може стати прикладом іншим для переїздив, що може зашкодити мирним угодам. Він вважав, що потрібно наглядати над підвладними царю «бусурманськими народами», аби вони не чинили таких переїздив. Російський дипломат писав і про чутки у турецькій столиці стосовно прохання підданих Порті черкесів про перехід під владу Петра I. Він зауважував, що у тому разі, коли ці чутки правдиві, а хан башкир не вишле, то прийняття черкесів не зашкодить. Це була би рівнозначна відповідь на дії турецької сторони, а пізніше можна було би учинити і розміну. Тільки ж приймати потрібно було лише людей у разі їхнього переїзду, а не поширювати царську владу на територію їхнього проживання³⁰.

Отже, досить несподівано, у ситуації, коли, здавалось би, питання навколо приїзду татарського посольства були з'ясовані і врегульовані, у документі мовиться про прийняття підданих царю татар під владу кримського хана. З відписки зрозуміло, що на висновок про те, що таке прийняття вірогідне, російського посла наштотували слова Алей-мурзи. Рішення Гази-Гірея III не вислати царських підданих П. Толстой вважав ознакою того, що на кримські терени можуть бути прийняті ті спільноти, які ці татари представляли. Підтвердженням серйозності ситуації в її оцінці російським послом стала його пропозиція про прийняття під владу Петра I черкесів як адекватну відповідь туркам. Звернемо увагу й на те, що, відповідаючи на грамоту від 29 вересня, П. Толстой називав тих, хто приїжджав з-під царської влади до турецької столиці, башкирами. Загалом у нас склалося враження, що російський дипломат не мав точних відомостей, кого представляли ці люди. Тому інформація грамоти дещо переорієнтувала його в ідентифікації царських підданих, яких він до цього називав татарами.

Саме тоді, коли турецька верхівка вирішувала питання, пов'язані з татарським посольством, у Стамбулі проявила себе ще одна сила, котра штотувала Османів до війни. Через своє представництво дипломатичну акцію в цьому напрямі здійснив Версаль. Отже, 19 вересня до посла приходив грецький священник Амбросій, який розповів, що 18 числа він був на Галаті і заходив у двір цісарського посланця Йоганна Міхаеля фон Тальмана, оскільки був знайомий з господарем того двору. Дізнавшись, що Амбросій буває в будинку московського посла, цісарський посланець попросив передати П. Толстому пропо-

зицію таємно прислати до нього вірну людину, через яку хотів секретно повідомити про якусь справу³¹.

Того ж дня росіянин відправив до Й.М. фон Тальмана свого лікаря Георгія Полікала. Лікар мав пояснити австрійському представнику, що П. Толстой хотів доручити завдання комусь зі своїх перекладачів, але ці люди не мали права виходити з посольського двору без супроводу яничара, тому таємні контакти здійснювалися за допомогою його — Г. Полікала. Повернувшись, лікар повідомив послу, що, згідно з розповіддю Й.М. фон Тальмана, минулими днями надійшли листи від французького короля до його посла Шарля Ферріоля. Людовік XIV наказував, щоб посол зустрівся з великим візиром і говорив про воєнні успіхи цісарських сил, зауважуючи, що це у певну пору може зашкодити Турецькій державі. Король закликав турецьке керівництво не втрачати придатного часу, аби перемогти цісаря Йосифа I, зважаючи на прохання угорців про допомогу. Якщо ж турки не хотіли починати відкритої війни, то хоча б учинили таємно — дозволили татарам з'єднатися з угорцями, або відправили на допомогу угорцям 8–10 тис. свого війська. Цього б вистачило, щоб «утіснити» цісаря. Ш. Ферріоль мав звернути особливу увагу Чорлулу Алі-паші і на Російську державу, говорячи, що Туреччині вже час розпочинати війну з московським царем, оскільки мир з ним не затверджений і кордони не узгоджені, «і то суть не політика, що залишити одного государя, щоб утіснити другого, як нині чинить цар московський» — підкорив Польщу, «утіснив» Швецію, має під своєю владою «велике місто Кам'янець, яке є ключем татарської землі», до того ж має зв'язки з константинопольськими та іншими греками, валахами, молдованами та багатьма іншими одновірцями. Московський цар, як повинен був говорити французький посол, очікував лише закінчення війни зі шведами і з поляками. Незадовго після цього російські кораблі мали спуститися у Чорне море, а по суші царські війська вирушили б у Крим. Водночас Йосиф I ударив би з іншого боку. Таким чином, існувала небезпека, що нападники могли змусити мусульман швидко відступити у «внутрішню Азію».

Ознайомившись з міркуваннями та пропозиціями французів, Чорлулу Алі-паша відповів, що він мусить дякувати за мудрі поради скільки Людовіку XIV — «щирому приятелю» турків, стільки ж і послу — «мудрому служителю» короля. А далі заявив, що до того часу ані перша, ані друга сторони не спричинилися до розриву мирних взаємин, що турки хочуть вповні дотримуватися миру і сприяти тому, щоб він зберігався у непорушності. Отримавши таку відповідь, Ш. Ферріоль все одно продовжив вживати заходів у інтересах свого короля. Він розіслав листи від себе у султанський дім — до сіягдара (зброєносця султана), кизлар-агаси (головного чорного євнуха султанського двору) та інших осіб, написавши те, що говорив і візиру, маючи на меті, щоб інформація була передана Агмеду III, і щоб про неї дізнався московський посол³². 21 вересня П. Толстой відправляв до цісарського посланця Г. Полікала з вдячністю за відомості щодо дій французького посла та з проханням повідомляти потрібні новини й надалі, за що обіцяв сприяння при потребі зі свого боку³³.

Зауважимо, що підбурювання Людовіком XIV турків до війни мало вагомі причини: з 1704 р. Франція терпіла поразки у боротьбі зі своїми противниками, жорстоких невдач французькі війська зазнали й у 1706 р.³⁴ І не даремно спочатку мова йшла про протистояння з Австрією. З розгортанням збройної боротьби Османської імперії проти австрійців французи могли розраховувати на успіхи у війні за Іспанський спадок, яку вони вели з ворожою коаліцією, куди входила Австрія. Ця ж мета переслідувалася і при підштовхуванні Стамбула до протистояння з Росією: Версаль прагнув якнайшвидшого переможного для Карла XII завершення російсько-шведського конфлікту, що звільнило б шведські війська для спрямування їх проти ворогів Франції. Ось як з цього приводу Ш. Ферріоль писав державному секретарю маркізу де Торсі, який очолював дипломатичну службу Франції: «Коли б шведська армія подужала московську, Францію б урятовано від європейської коаліції»³⁵. Разом з тим потрібно згадати, що надії на вступ Швеції у війну на його боці з'явилися у Людовіка XIV і з вторгненням шведських військ до Саксонії та виявами ворожості Карла XII стосовно австрійського імператора³⁶.

Не маючи даних про зв'язок між приїздом посольства з Бахчисарая та заходами французької дипломатії у Стамбулі, ми все ж не можемо ігнорувати той факт, що ці події відбулися в один і той самий час. А тому припускаємо, що вони могли бути пов'язані між собою. На цю думку наштовхує й те, що ще у березні 1706 р. Ш. Ферріоль подав Порті меморіал, яким Версаль закликав Агмеда III до війни з Росією³⁷, а надалі — уже з весни 1707 р. — дії кримчан та французів, спрямовані на розпалювання антиросійських настроїв у турецькій верхівці, часто були скоординованими.

Та Стамбул не піддався на акції ані з боку Бахчисарая, ані з боку Версаля. Відомо, що турки раділи укладенню Альтранштадтського договору як такого, що послаблював Росію, але все ж продовжували займати вичікувальну позицію. До того ж першочерговим завданням прибічники реваншу серед турецької верхівки вважали повернення не Азова, а Мореї, бо при володінні нею до турецького скарбу надходили значні прибутки³⁸. Нагадаємо, що за турецько-венеціанським Карловицьким договором 1699 р. над Мореєю визнавалася влада Венеції³⁹. Якраз наприкінці 1706 р., коли різко загострились взаємини Швеції з Австрійською імперією, у Стамбулі активізувалось придворне угруповання, яке виступало за війну з Венецією з метою повернення Мореї. Оскільки ж придбання венеціанців за Карловицьким договором гарантувалися Австрією, то спроба турків заволодіти Мореєю мала призвести до їх конфлікту з австрійцями⁴⁰. Таким чином, протистояння з Росією аж ніяк не було на порядку денному у Османській імперії.

Розглянувши політичні події, що розгорнулися навколо приїзду кримського посольства до Стамбула восени 1706 р., ми бачимо, що ця акція Бахчисарая не мала прямих наслідків. Проте вона ще раз нагадала турецькому керівництву про політичні проблеми ханства, через які знову змусила його розглядати питання про взаємини з Російською державою. Напевно, ми повинні пам'ятати

й про те, що відсутність швидкого ефекту від дипломатичних заходів кримського керівництва, а разом з ним і французького уряду, не означає, що їхні дії минули даремно. Вони доносили свою, часто небезпідставну аргументацію до керівництва Османської імперії, живили войовничі настрої у тих, хто прагнув війни. Врешті, їх активність змушені були враховувати й уряди інших країн, чиї дії у тій чи іншій мірі залежали від політики Стамбула.

¹ Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1994. — С. 214.

² Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. — М., 2005. — Т. 2. — С. 8.

³ Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.). — Ленинград, 1986. — С. 82–86; Gierowski J.A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). — Kraków, 2001. — S. 243–244.

⁴ Богословский М.М. Петр I: материалы для биографии. — Ленинград, 1948. — Т. 4. — С. 446–447.

⁵ Павленко Н.И. Петр Великий. — С. 211–213.

⁶ Там же. — С. 214–215; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — М., 2006. — С. 207–209; Северная война 1700–1721 гг.: Сборник документов. — М., 2009. — Т. 1. — С. 290–292.

⁷ Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltranszadzki 1706–1709. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. — S. 18–19.

⁸ Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 41, 48–49.

⁹ Там же. — С. 48.

¹⁰ Богословский М.М. Петр I: материалы для биографии. — Ленинград, 1946. — Т. 3. — С. 430–432; Павленко Н.И. Петр Великий. — С. 121–124.

¹¹ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. — М., 2008. — С. 345–349.

¹² РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1706. — Спр. 3. — Арк. 314 зв.

¹³ Там само. — Арк. 314 зв.–315.

¹⁴ Там само. — Арк. 315.

¹⁵ Там само. — Арк. 315 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 316.

¹⁷ Там само. — Арк. 321 зв.–322.

¹⁸ Там само. — Арк. 324–326 зв. Адресуючи листи Ф. Головіну, який керував зовнішньою політикою Росії, П. Толстой ще не знав, що боярин помер 30 липня 1706 р. Після нього управління закордонними справами перейшло до Г. Головкина (*Бушкович П.* Петр Великий: боротьба за власть, 1671–1725. — СПб., 2008. — С. 255–256.)

¹⁹ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1706. — Спр. 3. — Арк. 326 зв.–327 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 336 зв.–337.

- ²¹ Там само. — Арк. 342 зв.–346 зв.
- ²² Там само. — Арк. 349 зв.–350.
- ²³ Там само. — Арк. 352–353.
- ²⁴ Там само. — Арк. 353–353 зв.
- ²⁵ Там само. — Арк. 354–354 зв.
- ²⁶ Там само. — Арк. 358 зв., 363–365.
- ²⁷ Там само. — Арк. 380–380 зв.
- ²⁸ Там само. — Арк. 374, 375–376 зв.
- ²⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1900. — Т. 4. — С. 452.
- ³⁰ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1706. — Спр. 3. — Арк. 387 зв.–389.
- ³¹ Там само. — Арк. 338 зв.–339.
- ³² Там само. — Арк. 339–341.
- ³³ Там само. — Арк. 341.
- ³⁴ *Борисов Ю.В.* Дипломатия Людовика XIV. — М., 1991. — С. 294–295; *Блюш Ф.* Людовик XIV. — М., 1998. — С. 625–626.
- ³⁵ *Борщак І.* Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) // Науковий збірник за рік 1928. — К., 1928. — Т. 27. — С. 77–78; *Шутой В.Е.* Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. — М., 1959. — С. 106–107.
- ³⁶ *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. — М., 1986. — С. 209–210; *Григорьев Б.* Указ. соч. — С. 211–212.
- ³⁷ *Борщак І.* Вказ. праця. — С. 78.
- ³⁸ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки Академии наук СССР. — М., 1959. — № 65. — С. 260.
- ³⁹ *Богословский М.М.* Указ. соч. — Т. 3. — С. 431; *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского мирного договора // История Османского государства, общества и цивилизации. — М., 2006. — Т. 1. — С. 44.
- ⁴⁰ Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.) // Составители и авторы вступительной статьи и примечаний М.Р. Арунова, С.Ф. Орешкова. — М., 1985. — С. 131.